

“אנחנו יותר משפחה עכשיו”: אוכל, אימהות ומשפחה בקיבוץ המופרט

ליאורה גביעון

תקציר

תהליכי ההפרטה בקיבוצים, ובכללם הפרטת חדר האוכל ולאחר מכן סגירתו, הואצו למן שנות השמונים של המאה הקודמת. מאמר זה מתמקד באופן בו עשו הנשים בקיבוץ שימוש בבישול ובהאכלה כדי לגבש ולעצב דפוסי אימהות הדומים לפרקטיקות אימהיות בקהילה שמחוץ לקיבוץ. באמצעות פעילויות הקשורות במזון, הפכו הנשים סוכנות פעילות בכינון הקיבוץ החדש, הרואה במשפחות מוסד מרכזי בקהילה. הנשים ראו בעיסוק במזון אמצעי לגבש אימהות אוטונומית וחופשית מפיקוח הקהילה, כמו גם דרך לחזק את הקשר בין לבין ילדיהן. העיסוק היומיומי במזון הכניס את המשפחות בקיבוץ אל תוך נבכי הכלכלה הקפיטליסטית והפך אותן לצרכניות פעילות. כך התגבר הדמיון בין לבין המשפחות העירוניות. בקיבוץ המופרט התמסדו חלוקת עבודה מגדרית ותרבות צרכנית, שהעניקו למשפחות לא רק תחושת שליטה וסיפוק אלא גם תחושת שייכות למעמד הבינוני.

מבוא

העיסוק באוכל הוא חלק אינטגרלי מן התרבות המשפחתית היהודית. האם היהודייה מוצגת תדיר כמקדישה זמן לבישול ולהאכלת משפחתה וכדואגת שילדיה יאכלו כראוי (Berg, 2008; Buckser, 1999; Federman, 2008; Jochowitz, 2007; Levine-Rasky & Ringrose, 2009; Scholefield, 2004). כדי להתרחק מן הדגם היהודי-גלותי וליצור אדם חדש, ביקש הקיבוץ הקלאסי ליצור משפחה חדשה ולהגביל את תפקיד ההורים. אולם לאורך כל ההיסטוריה הקיבוצית, תהליך זה הצליח באופן חלקי בלבד. הנשים נתפשו כמי שנחנו בתכונות טבעיות להיות אימהות, אך את כישורי האימהות שלהן הן נדרשו להעניק לכלל ילדי הקולקטיב. הן הועסקו, חלקן מרצון וחלקן מכורח, בחינוך ובענפי שירותים. במהלך השנים הן דרשו ולקחו לעצמן תפקידי הורות מסורתיים, שכללו בין היתר גם בישול והאכלת ילדיהן. באמצעות תפקידים

* ברצוני להודות לקטי מ. על שפתחה לי שער. תודה לעוד עשרים ואחת נשים שהקדישו לי מזמנן; השיחות איתן היו מרתקות. תודה מקרב לב גם לשלושת המעריכות/ים על הקריאה המעמיקה של גרסאות המאמר הקודמות, וכן על ההערות מאירות העיניים שסייעו לי לשפר את איכות המאמר באופן ניכר.

אלו, זכו הנשים לאוטונומיה וצברו עוצמה ויוקרה, שלא ניתנה להן במגזר הציבורי (בן-רפאל ווייטמן, 1986; בר-און, 2004; פוגל-ביז'אוי, 2009; שפר ופוגל-ביז'אוי, 1992; Fogiel-Bijaoui, 2007).

לנוכח תביעתן המתמשכת של האימהות לקבל תפקידים הוריים מסורתיים רבים יותר, בחרתי להתמקד בפן אחד של השינויים המתרחשים בקיבוץ: השימוש שעשו הנשים בכישול ובהאכלה כדי לגבש ולעצב פרקטיקות אימהיות הדומות לאלו שקיימות מחוץ לקיבוץ. אטען כי באמצעות פעילות הקשורה במזון, הפכו הנשים לסוכנות פעילות בכינון הקיבוץ החדש, זה הרואה במשפחה מוסד מרכזי בקהילה. נוסף על כך, הנשים השתמשו בעיסוק במזון כדרך לחיזוק הקשר בינן לבין ילדיהן, כמו גם כדרך לפתח תפישה אוטונומית של הורות. פעילויות כגון קניית אוכל, או תכנון המטבח וחדר האוכל הביתיים, השתלבו בשינויים אחרים שהקיבוץ עבר, כגון שינויים במבנה העבודה בקיבוץ, וחשפו את המשפחה לדפוסי התנהלות האופייניים לכלכלה הקפיטליסטית. כך הפכו חברי הקיבוץ לצרכנים שהדמיון בין סגנון חייהם לזה של העירוניים בני המעמד הבינוני, גבר והלך.

קיבוץ, משפחה, אוכל ומה שביניהם

הקיבוץ אינו החברה היחידה שבה נעשה שימוש במזון במטרה לקדם מגמות חברתיות ופוליטיות, לעצב מערכות יחסים בין פרטים וקבוצות וכדי להחדיר רעיונות חברתיים חדשים (Belasco, 2009; Osterbacka & Zick, 2004; Cwiertka, 2008). האובנטו – קופסת המזון האישית שבה אימהות יפניות אורזות לילדיהן את הארוחה שייקחו לבית הספר – למשל, מהווה אמצעי בידי המדינה לעצב את האדם היפני. לטענת אן אליסון (Allison, 1997), לאם יש מעט מאד חופש להחליט על תוכנה של הקופסה. חדר האוכל הקיבוצי היווה אף הוא דוגמה לאופן שבו מזון והרגלי אכילה הפכו למכשירים בידי הקולקטיב לעיצוב היחיד. מכשירים אלו לקחו מן המשפחה תפקיד מרכזי והיקשו עליה להפוך סוכן מזון משמעותי עבור ילדיה, כמו גם לעשות שימוש במזון לצורך חינוך וקשירת קשר רגשי עם הילד.

בראשית דרכו ביקש הקיבוץ להקים משפחה חדשה השונה מן הדגם המסורתי של המשפחה היהודית הגרעינית. גברים ונשים בקיבוץ הבינו בדיעבד שחזון הקיבוץ היה מבוסס למעשה על תפישת עולם גברית, ומימושו גבה מחירים נפשיים שונים מהגברים ומהנשים (בן-רפאל ווייטמן, 1986). בעוד שהחקלאות או השמירה היו אמצעים לעיצוב זהות גברית שבמרכזה דמות "הלוחם החקלאי", הרי שעבור נשים רבות מילוי המשימות האלו היה כרוך במחיקת זהותן הנשית, כפי שהן הבינו אמנם רק בדיעבד.

הקיבוץ שאף לשחרר את האישה מתפקידיה המסורתיים כדי שהיא תוכל להשתתף בפעילות הציבורית של הקיבוץ באופן שווה לגברים. לכן מטלות כגון בישול, האכלה וכביסה הועברו לאחריית הקולקטיב. אולם בפועל מרבית הנשים הועסקו בתעסוקות נשיות טיפוסיות כגון טיפול בילדים, עבודה במטבח ועבודה במכבסה, ולא לקחו חלק פעיל בניהול הקיבוץ (בן-

רפאל ווייטמן, 1986; בר-און, 2004; פוגל-ביז'אוי, 2009; Gorni, 2007; Fogiel-Bijaoui, 2007; Tiger & Oved & Paz, 1987; Lieblich, 2010; Palgi, 1997). לפי ליונל טייגר וג'וזף שפר (Shepher, 1975), חלוקת העבודה הזו נבעה בחלקה מדרישתן של הנשים לעבוד במקומות הסמוכים לבתי הילדים, כדי להיות בקרבת ילדיהן. כתוצאה מכך הנשים בקיבוץ בישלו כחלק ממחויבותן לקהילה ולא כחלק מתפקידן כאימהות.

אף שאנשי העלייה השנייה התלהבו מרעיון הקבוצה כתחליף למשפחה, דווקא בתקופתם התבססה, יותר מאשר בתקופות חלוציות קודמות, התפישה שהטבע היקנה לאישה כישורים להיות אם. האישה בקיבוץ נדרשה ליישם במסגרת הקולקטיב. מאוחר יותר, בתקופת העלייה השלישית, כבר הוכרה זכותם של בני זוג לממש את חיי הרגש שלהם במסגרת חיי הקבוצה: לזוגות התאפשר להתגורר יחד ב"אוהל משפחה". עם זאת, לא היה בכך כדי לבשר על שינוי מהותי במעמדן החברתי של הנשים. הן המשיכו לעבוד בתחומים נשיים מסורתיים, אשר נחשבו לא יצרניים ולא רווחיים.

במהלך שנות השלושים והארבעים של המאה ה-20 חל שיפור בתנאים הכלכליים בקיבוצים, שיפור שהשפיע גם על מעמדו של התא המשפחתי. מחד גיסא, הוקמו חדרי משפחה. מאידך גיסא, הוחלט על לינה משותפת לילדים והרחבת מוסדות החינוך המשותף לכל הגילאים, דבר שהגדיל את מספר הנשים שעבדו בטיפול בכלל ילדי הקיבוץ. חייו של הילד התנהלו בבית הילדים, הבית שנועד למלא את כל צרכיו. אימהות צעירות קיבלו את סמכות הממסד החינוכי גם כשזו סתרה את האינסטינקטים האימהיים שלהן.

במהלך שנות החמישים והשישים של המאה ה-20 קיבלה המשפחה חיזוק נוסף: ל"חדר" של המשפחה נוספו מקלחת ושירותים והוכנס הקומקום החשמלי, שמיסד את ארוחת-ארבע המשפחתית. במרוצת השנים חלק מהחברים חדלו להגיע לחדר האוכל לארוחות הערב בימי חול ולארוחות הבוקר בשבתות. הנשים החלו תובעות לקבל כמה מתפקידי המשפחה המסורתית. כך למשל הן החלו לקחת את הילדים הביתה בשעות ובימים שבהם הן לא היו אמורות לעשות זאת, מבלי לפגוע בתפקודן בקיבוץ (אברהמי ודר, 2009; בן-רפאל וטופל, 2010; טופל, 2009; Lieblich, 2010; פלגי, 2009; פוגל-ביז'אוי, 2010; שפר ופוגל-ביז'אוי, 1992; Fogiel-Bijaoui, 2007). לטענת יערה בר-און (2004, עמ' 72), המעבר ללינה משפחתית, בשנות השבעים והשמונים של המאה ה-20, היה מעשה מחאה של אימהות, ללא כוונת מחאה – הן נענו לתביעות ילדיהן לבלות יותר בבית, במחיצת המשפחה. מעשה זה גרם לאימהות לחזור ולבחון את ילדותן ואת מערך יחסיהן עם אימהותיהן.

בעוד שברמה הפורמלית ההורים העבירו את האחריות החינוכית לקיבוץ, הרי שבפועל הם לא הסתפקו בתפקיד המוגבל שהוטל עליהם. הדרישה מן הנשים למלא תפקיד נשי מסורתי של מטפלות בילדים של חברי קיבוץ אחרים תוך שלילת זכותן לאימהות מלאה לילדיהן, גרמה למתחים בין הורים לבין מטפלות ויצרה קונפליקט תפקידים (אסם והרץ-לזרוביץ, 2009; בר-און, 2004; דרור, 2009). לטענת אראלה למדן (2009), בדור הראשון להקמת הקיבוץ האם

הקיבוצית השתיקה את האם הפרטית שבה, ואימצה באופן מלא את הדרישה האידיאולוגית לשמש כמטפלת קיבוצית. בדור השני הופיעה אם שהייתה קונפורמית למסרים אידיאולוגיים ולהגדרת המצב המגדרית אך התקוממה באופן רגשי נגדם. הדור השלישי של האימהות החל לבטא את רצונו כנשים וכאימהות. דעיכתה של האידיאולוגיה ככוח מגייס, דרישתן הגוברת של הנשים למעורבות בחיי ילדיהן, והיווצרותן של משפחות רב-דוריות בקיבוץ, הפכו את המשפחות לרכיב חיוני במערכת החברתית. הללו החזירו לעצמן תפקידים בתחום החינוך, הפכו מוקד לפעילות צרכנית והיו לחוליה מקשרת בין הילד לבין הקולקטיב (בן-רפאל ווייטמן, 1986; בר-און, 2004; גזית-חורב, 2009; פוגל-ביז'ואי, 2009; קדם-חדר, 2009; שפר ופוגל-ביז'ואי, 1992; Fogiel-Bijaoui, 2007).

באמצע שנות השמונים של המאה הקודמת החלו להופיע סימני משבר בקיבוץ, שנבעו משינויים באקלים הכלכלי-חברתי בישראל. עליית הליכוד לשלטון בשנת 1977 ניתקה את הקיבוצים ממוקדי העוצמה הפוליטיים, ובפרוץ המשבר הפיננסי בשנות השמונים מצאו הקיבוצים את עצמם ללא גיבוי פוליטי. גם הסטטוס של הקיבוץ בחברה הרחבה ירד. חברי קיבוצים החלו מבקרים את השירותים שסופקו להם על ידי הקולקטיב, צמחו דמויות חדשות בהנהגת הקיבוץ, בעיקר בתחום הכלכלי, חל גידול ניכר בהיקף העבודה השכירה והחל להתפתח ריבוד בקיבוץ על בסיס כלכלי. במטרה להתמודד עם המשבר נעשו שינויים בקיבוץ, שהמרכזי ביניהם היה ההפרטה. את התהליך הובילו בעיקר גברים, שהחלו לנהל את הקיבוץ כעסק כלכלי לכל הבר. לפי מיכל פלגי (1997), ההפרטה חיזקה את חלוקת העבודה המגדרית המסורתית ושחררה נשים ממחויבותן לניהול הקיבוץ. מצד אחד, נשים רבות יותר יצאו ללמוד ודחו את מועד הנישואין והלידות. מצד שני, תהליך זה לא ערער את הציפייה החברתית מהנשים להיות אימהות. אמנם הנשים השיגו חופש פעולה רב יותר ויכלו ביתר קלות ללמוד ולבנות קריירה, אך הן התקדמו כיחידות ולא כחלק ממגמה להפוך את הקיבוץ לשוויוני יותר כלפי נשים. מצב זה שימר את הפער המגדרי. נוסף על כך, הדירות בקיבוץ החלו להיות משויכות לחברים, משימות שהיו באחריות הקהילה עברו לאחריות המשפחה, ניתנה לגיטימציה לשכר דיפרנציאלי, וצמח מעמד חדש של טכנוקרטים ומנהלים. כך גבר הדמיון בין החיים שבקיבוץ לחיים שמחוצה לו (בן-רפאל ווייטמן, 1986; בן-רפאל וטופל, 2010; פוגל-ביז'ואי, 2010; Fogiel-Adar, 2002; Bijaoui, 2007; Hess Ashkenazi & Katz, 2009; Katz, 2009; Lieblich, 2010; Rosner, 2000).

ניתוח תהליכים אלו מאפשר להבין חלק מן הסיבות שבעטיין הצביעו חברי הקיבוץ בעד הפרטתו, לרבות סגירת חדר האוכל – המוסד שסימל, אולי יותר מכל, את הקיבוץ הקלאסי. סגירתו הייתה עדות לא רק לעליית המטריאליזם והאינדיבידואליזם על חשבון הקולקטיביזם, אלא גם ליכולתן של הנשים למנף תפקידי מין מסורתיים כדי להשיג אוטונומיה שתאפשר להן לצקת לתפקיד האם תכנים המתאימים לתפישתן את האימהות. לפיכך מאמר זה דן במזון ובקשר הנוצר באמצעותו בין אם לילדיה. הוא בוחן האם העיסוק במזון מהווה עבור הנשים

דרך להפגין אוטונומיה הורית במגזר הציבורי באמצעות פעילות במרחב הפרטי. הבישול הנשי היומיומי הוא עיסוק פרקטי, חסר כל יוקרה חברתית. הוא מונע מאהבה לבני המשפחה ומזכה את האישה בהערכתם ובעוצמה במרחב הפרטי (Bahr Bugge, 2003; Bahr Bugge & Almas, 2006; Belasco, 2008; Certeau, Giard & Mayol, 1998; DeVault, 1994; Ray, 2004; Short, 2006; Vallianatos & Raine, 2008). נשים רוכשות מיומנויות בישול כחלק מסוציאליזציה מגדרית. באמצעות הבישול הן משחזרות ומשעתקות הרגלים תזונתיים מתקופת ילדותן תוך שהן משתמשות בידע קולינרי שלו נחשפו בילדות ומתאימות אותו לאורח חייהן העכשווי. בדרך זו הן יוצרות זהות משפחתית העוברת מדור לדור (Beyers, 2008; Certeau, Giard & Mayol, 1998; DeVault, 1994; Gvion, 2006; 2009; Hauck-Lawson, 1992; Pilcher, 2002).

הארוחות המשפחתיות מפגישות את בני המשפחה על בסיס יומיומי או שבועי, ותורמות להיווצרות ריטואלים משפחתיים וחלוקת תפקידים במשפחה. במהלך הארוחה הילדים נחשפים באופן בלתי-פורמלי לקודים התנהגותיים, לנורמות מוסריות ולצורות שיחה המקובלות סביב שולחן האוכל ובחברה בכלל. כך הופכים ההורים לדמויות חיקוי בכל הקשור לנימוסי שולחן והרגלי אכילה (Blum-Kulka, 1997; Brumark, 2006; DeVault, 1994; Kendall, 2006; Ochs & Taylor, 1992; Sterponi, 2003; Tryggvason, 2004). בול דה גיר (De Geer, 2004) השווה בין תוכני שיחות אשר התקיימו במהלך ארוחות במשפחות אסטוניות, פיניות ושוודיות והראה כיצד העבירו ההורים באמצעותן מסרים חברתיים לילדיהם. לטענתו, הורים שוודיים נוטים לדון עם ילדיהם סביב השולחן על נושאים רחבים בעלי אופי מוסרי-חברתי. הורים במשפחות אסטוניות ופיניות, לעומת זאת, מדגישים בדרך כלל בפני ילדיהם את הצורך בשמירה על נימוסי שולחן, וזאת כאמצעי המחשה של ציות לחוקי התנהגות חברתיים.

ארוחות משפחתיות גם הופכות את הילדים לחלק אינטגרלי מן המשפחה. עצם המפגש משמעותי יותר מאשר האוכל עצמו כי הוא מאפשר להורים וילדיהם להכיר את אלה. הורים נחשפים להעדפות הקולינריות של ילדם וכתוצאה מכך מזהים את צרכיו הייחודיים (De Geer, 2004; DeVault, 1994; Kendall, 2006). במקביל, הארוחות המשפחתיות מאפשרות להגביר את רמת הפיקוח ההורי ומצמצמות את משך הזמן שבו הילד שוהה בחברת ילדים אשר עלולים להשפיע עליו לרעה. לפיכך אפילו ארוחות במק'דונלדס מאפשרות להירגע מתלאות היום ולאכול באווירה דמוקרטית יותר מאשר בבית, תוך שחרור המבוגרים מן העבודה הכרוכה בהכנת אוכל (Brembeck, 2005). אף שהורים רבים מעוניינים שילדיהם יקפידו על תזונה בריאה (Burgess-Champoux et al., 2009; Neumark-Sztainer et al., 2008), ומבקשים להגביל את הכמויות הנצרכות של מזון מעובד, שאיפות אלה אינן נמצאות בהכרח בראש סדר העדיפויות שלהם. נוסף על כך, לא פעם הם חשים שיכולתם לכפות דרישות תזונתיות, בעיקר על ילדיהם הבוגרים, הנה מוגבלת (Backett-Milburn et al., 2006; Sen, 2010). למרות החשיבות שהורים מייחסים לארוחות משפחתיות, חלה בחברה המערבית ירידה

במספרן. ארוחות רבות נאכלות בבית ביחידות או מחוץ לבית. ארוחות משותפות מחייבות תיאום בין שעות העבודה של ההורים לשעות הפעילות של הילדים (Allen et al, 2008); עירוניות אמריקניות ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, שבהן שני ההורים עובדים, מצאה שרי קנדל (Kendall, 2006) שגם במקרים שבהם כל בני המשפחה היו בבית בשעת הארוחה, רק לעתים רחוקות אכלו כולם יחד את ארוחת הערב. בדרך כלל ההורה שהגיע הביתה ראשון, אכל עם הילד. כשהורה השני הגיע, הוא אכל בעוד שאר בני המשפחה מארחים לו לחברה. ההורים ניהלו דיון בשאלה מי ביניהם יגיע הביתה ראשון על מנת לטפל בילדים וכן על האופן שבו ניתן לשמר את מרכזיותו של הילד במשפחה.

לנוכח השינויים שחלו במעמדן של נשים בקיבוץ ובעקבות המגמה הגוברת בקרבן לקחת על עצמן מטלות מסורתיות רבות יותר במטרה לצבור עוצמה במשפחה ובקהילה, מאמר זה בוחן האם חברות הקיבוץ רואות בכישול הביתי אמצעי המאפשר להן להרחיב את גבולות האוטונומיה הנשית, ולעצב לעצמן סגנון הורות אינדיבידואלי. לטענתי, הכישול הביתי והארוחות המשפחתיות היוו עבור המשפחה בקיבוץ אמצעים נוספים אשר אפשרו לה להידמות בסגנון חייה למשפחה העירונית ולהקנות לה תחושת שייכות למעמד הבינוני. עוד אני טוענת שנושאים כגון חישוביות (calculability), צרכנות ועיצוב שטחי המגורים הפרטיים הפכו להיות מרכזיים בחיי היום-יום של חברי הקיבוץ וביטאו אף הם את חיזוק המשפחתיות. הארוחות לא הפכו אמצעי שנועד לשפר את נימוסייהם של הילדים או לעצב את התנהגותם. תחת זאת הן הפכו למקום להבעת אהבה ורגש בין הורים לילדיהם.

מתודולוגיה

לצורך המחקר נערכו 31 ראיונות פתוחים עם נשים מארבעה קיבוצים שונים. שלושים מתוכם שימשו אותי בכתיבת המאמר. עשר מראיינות מתגוררות בקיבוץ "נגב" (שמות הקיבוצים – בדויים) הנמצא בצפון הנגב. עשרים ואחת מהנשים המראיינות מתגוררות בשלושה קיבוצים הממוקמים מצפון לתל אביב: קיבוץ "שרון", קיבוץ "בקעה" וקיבוץ "גליל". קיבוץ "שרון" נמצא במרכז הארץ, והאחרים בפריפריה. נחשפתי לנושא באמצעות סטודנטית שלי המתגוררת ב"נגב", שכתבה עבודה סמינריונית שעניינה השלכות הפרטת חדר האוכל על המשפחה בקיבוץ. תשעה מבין עשרת הראיונות שהיא ערכה שימשו אותי בכתיבת המאמר. כיוון שקיבוצים נבדלים במאפיינים רבים, כגון מצבם הכלכלי והחברתי, הזרם האידיאולוגי אליו הם שייכים, איכות החיים שהם מאפשרים לחברים, מידת האטרקטיביות שלהם עבור חברים חדשים פוטנציאליים ועבור ילדיהם של חברי הקיבוץ, חשוב היה למצוא קיבוצים מאזורים שונים הדומים לקיבוץ "נגב" במאפייניהם ובמשך הזמן שחלף מאז שחדר האוכל בהם הופרט. כל ארבעת הקיבוצים היו בינוניים בגודלם, לכולם היה מפעל משגשג ובשניים מהם היו חדרי אירוח. ההפרטה בשלושה מהם הושלמה וברביעי הייתה קרובה לסיום. באף אחד מהקיבוצים

לא הוקצו שטחים להרחבה או לרכישה בידי אנשים שאינם חברי הקיבוץ, אם כי באחד מהם התקיימו דיונים בנושא. הפרטת חדר האוכל התרחשה לפני חמש עד עשר שנים, ופרק הזמן שחלף מאז אפשר לחברים לבחון את השפעת ההפרטה גם על הארוחות המשפחתיות בקיבוץ. המחקר מתמקד בנשים בלבד. כל המרואיינות היו בגילאי 42 עד 55 ואימהות לשניים עד חמישה ילדים. חמש מהן גדלו בקיבוץ אחר ועברו לקיבוץ הנוכחי בעקבות נישואיהן. שלוש הגיעו לקיבוץ כנשים בוגרות, ובעת המחקר הן חיו בו למעלה מ-18 שנה. כולן גידלו בקיבוץ ילד אחד לפחות בטרם הופרט חדר האוכל. עבור מחציתן הפרטת חדר האוכל או סגירתו התרחשו בעת שילדיהן הצעירים יותר היו בגיל בית הספר היסודי. הראיונות בקיבוץ "נגב" נעשו על ידי הסטודנטית בכתי המרואיינות. ההיענות לבקשתה להשתתף בראיונות הייתה מלאה. חלק מהמרואיינות המשיכו לשוחח איתה על הנושא כשפגשו בה בקיבוץ ודבריהן נכללו באתנוגרפיה שלה. בין המרואיינות הייתה אם חד-הורית לבת יחידה. בשל היותה אם חד-הורית יחידה במדגם ואם לבת אחת בלבד, הראיון איתה לא נכלל במדגם. למרואיינות מקיבוצים אחרים הגעתי באמצעות מכרים הגרים בקיבוצים, או בעזרת סטודנטים שלי לשעבר. מתוך רשימה של 36 שמות שעמדה לרשותי, 21 שמות נבחרו אקראית, שבעה מכל קיבוץ. במקרה שאישה סירבה או לא יכלה להתראיין, פניתי לאישה הבאה ברשימה. לאחר שיחת טלפון שבה הצגתי את עצמי ואת מטרת המחקר, נקבע מועד לריאיון טלפוני או בבית המרואיינת, לפי בחירתה. רק שתי נשים מן הרשימה הראשונית לא התראיינו. 16 נשים העדיפו ריאיון טלפוני, ומרביתן אפילו ביקשו להתראיין מיד. מתוך 21 מרואיינות רק ארבע הצביעו נגד ההפרטה: אחת מהן הייתה מהגרת מאירופה אשר הגיעה לקיבוץ במטרה לחיות בחברה סוציאליסטית, והאחרות מפני שלא רצו לבשל מדי יום וחששו מהשלכות ההפרטה על החיים בקיבוץ. הראיונות נמשכו כשעה או קצת יותר. שלוש נשים יצרו איתי קשר לאחר הריאיון כדי להוסיף מידע, כזה שלדעתן עשוי להיות לי לעזר. שמות המרואיינות, עיסוקיהן, וכל מידע אחר העלול לחשוף אותן הוסווה, וכל האמצעים הדרושים ננקטו כדי לשמור על אנונימיותן. הראיונות שערכה הסטודנטית הוקלטו ובהמשך הוקלטו. הראיונות הטלפוניים הוקלטו במהלך השיחה. פתחנו בשאלות ביוגרפיות. אחר כך שוחחנו על הבחירה של משפחות לאכול בבית בטרם ההפרטה, שביעות הרצון או הביקורת שהייתה להן על חדר האוכל, וכיצד נערכו כדי להכיל את מלאכת הבישול בחיי היומיום שלהן. בשלב זה הנשים סיפרו מתי, ממי וכיצד הן למדו לבשל. תוך כדי השיחה הנשים העלו נושאים שהן חשבו לרלוונטיים, ואני שאלתי שאלות שהתייחסו לדבריהן בלבד. בדרך זו נחשפתי למידע חדש. הנשים הביעו את דעתן במגוון נושאים: הפרטת חדר האוכל, הסיבות שבעטיין הצביעו בעד או נגד ההפרטה, היערכותן לקראת סגירתו הסופית של חדר האוכל, באופן שיקל עליהן לבשל ולהאכיל את בני המשפחה בביתן. הנשים דיברו בחופשיות על השלכות ההפרטה על סגנון חייהן, על חשיפתן לרזי הבישול ועל נכונותן לקחת על עצמן את הבישול היומיומי וכיצד הבישול מאפשר להן להפוך לאימהות המנהלות סגנון חיים דומה לזה של אימהות בעיר. הנתונים קובצו לפי נושאים שהועלו על ידי

המרואינות. כל נושא שהועלה בשיחה, נבדק בשיחות שבאו אחריה. כך יכולתי לאתר מגמות מרכזיות שאפיינו את הפרטת חדר האוכל על המשפחה ועל התפתחותן של ארוחות משפחתיות.

"ראיתי איך החברים מתכנסים וחושבים במונחים של משפחה"

במשך כל שנות פעילותו של חדר האוכל נשות הקיבוץ לא נמנעו מעיסוק במזון, אך רק מעטות בשלו במטבחן מדי יום. מרביתן הסתפקו באפיית עוגות והשקיעו זמן ומחשבה בהכנת ארוחת הארבע לילדיהן. עם זאת, חברי קיבוץ רבים החלו לאכול בביתם עוד בטרם הופרט או נסגר חדר האוכל. מספר לא קטן של חברים נהגו לקחת מחדר האוכל מצרכים או אפילו אוכל מוכן ולאכול עם הילדים בבית. לעתים קרובות הסיבות לכך היו פרגמטיות יותר מאשר אידיאולוגיות. כך למשל המרואינות ציינו ששעות הפתיחה של חדר האוכל לא תאמו לשעות העבודה של חברים העובדים מחוץ לקיבוץ, וכן שמחיר הארוחה עלה בעוד שאיכות המזון ירדה. גם האפשרות שעמדה בפני חברים, כתוצאה מתהליכי הפרטה – לשפץ את ביתם ולהתאימו לבישול הביתי, עשתה את האכילה בבית לאפשרית ומפתה.

נאווה, חברת קיבוץ "נגב" ואם לארבעה בנים העובדת כמורה בבית ספר אזורי, מספרת: "התחלנו לאכול בבית בערב הרבה לפני ההפרטה. הייתי סטודנטית והגעתי הביתה מאוחר. הדרך היחידה לראות את הילדים הייתה לאכול איתם בבית". רחל מקיבוץ "שרון", אחות בבית חולים ואם לשלושה ילדים, מוסיפה: "שעות הפתיחה של חדר האוכל הפסיקו להתאים לשעות העבודה שלי. פשוט הפסקנו ללכת לשם. בעלי אוכל שם לפעמים בצהריים. אני ממש לא מגיעה לשם". לימור, גננת, אם לארבעה מ"שרון", מאירה פן נוסף: "כשהילדים גדלו היה לי פחות נוח לאכול איתם בחדר האוכל. רק הצורך לאסוף את כולם לקח המון זמן. הרבה יותר פשוט לאכול כולנו בבית".

הירידה באיכות המזון ובמגוון, שהתרחשה עם הפרטת שירותי האוכל, הייתה סיבה נוספת למעבר לאכילה בבית, כדברי שירלי, גננת ואם לשלושה, מ"בקעה": "תמיד היה המון אוכל אבל האיכות מאד הידרדרה. הילדים שלי לא אכלו כלום והייתי מוצאת את עצמי חוזרת הביתה ומכינה להם אוכל. שילמתי המון ולא קיבלתי מזה כלום". הילה, הנדסאית, מ"גליל", מספרת שכל עוד שני ילדיה היו קטנים היה חדר האוכל פתרון נוח, שחסך לה עבודה בבית. משגדלו ילדיה, "הם לא הפסיקו להתלונן שהאוכל בחדר האוכל לא טעים. הייתה תחושה שחדר האוכל והצלחות לא נקיים. לפעמים לא היה מספיק אוכל לכולם".

מן הדברים שלעיל עולה כי משחדל חדר האוכל להתאים לצורכי המשפחות, לא סיפק להן את רמת השירותים שציפו לה, ומנע מן הנשים לספק לילדים אוכל שהם אוהבים, המשפחות חדלו לאכול בו. נוסף על כך, השינויים שהקיבוץ עבר ביחסו לרכוש פרטי אפשרו לחברים להתאים את בתיהם למצב החדש. מי שמצבם הכלכלי השתפר בעקבות ההפרטה, תכננו מטבח ביתי ופינת אוכל מרווחים שחיזקו את המגמה לאכול בבית. על פי ג'ודי, אם לשלושה ומעצבת פנים מקיבוץ "שרון":

למן שלבי ההפרטה המוקדמים, עוד לפני שהפריטו את חדר האוכל, רוב הקליינטים שלי היו מהקיבוץ ומקיבוצים בסביבה. כולם רצו מטבח גדול ופינת אוכל מרווחת בביתם. אנשים גם רצו סלון גדול וחדר לכל ילד. ראיתי איך החברים מתכנסים לתוך המשפחה וחושבים במונחים של משפחה.

נטע, אחראית בקרה ואם לארבעה מקיבוץ "בקעה", טענה שההפרטה עודדה פיתוח טעם אישי ודפוסי צריכה המתאימים לסגנון החיים החדש, וכן הביאה למיתון הביקורת של החברים על מה שבעבר נתפש כצריכת ראויה: "הרחבנו את המטבח וקנינו שולחן אוכל יפהפה מחנות מאוד יקרה. זו הייתה הפעם הראשונה בחיים שהוצאתי כל כך הרבה כסף על משהו. זה מרגיש לי כמו משפחה נורמלית עם בית ורהיטים יפים". אחרים, כמו נאוה, הסתפקו במועט:

המטבח היה כבר מצויד. אחרי ההפרטה קניתי רק מיקרו ומקרר גדול יותר. עכשיו אני מוצאת את עצמי קונה כלי בית לעתים קרובות יותר. דברים נשברים ולמזלגות יש נטייה להיעלם. אני אוהבת את הקניות האלו. זה נותן לי הרגשה שיש לי בית.

האוריינטציה המשפחתית התעצמה אם כן בשל הגידול בצריכה והאפשרות לעצב חלל פרטי. המרחב הקיבוצי הציבורי חדל לשמש חלק מן ה"בית" וחברי הקיבוץ החלו לעצב את המרחב הביתי הפרטי שלהם. הלגיטימציה לקחת חלק בתרבות הצרכנית ולצבור רכוש פרטי, חיזקה את הרצון למשפחתיות ולאוטונומיה אישית והחלישה את יכולת הפיקוח של הקהילה על המשפחות. טלי, מהנדסת ייצור ואם לשניים מקיבוץ "גליל", מתארת את העונג שהיא חשה כצרכנית:

נפתחה לי תוכנית חיסכון והשתמשתי בכסף כדי לקנות ספה יקרה שפנטזתי עליה המון זמן. זה היה כל כך משחרר לקנות משהו בלי לעשות חשבון לאף אחד. הכסף היה שלי ולא הייתי תלויה בהקצבה. כמובן שיכולתי לקנות ספה יותר זולה, אבל החלטתי עליה כי היא הייתה יקרה. אמרתי לעצמי שמגיע לי, אפילו אם זו תהייה הפעם היחידה בחיים שאקנה לעצמי משהו יקר כל כך.

לעומתה לימור החליטה להשקיע את כספה בטיולים בחו"ל ובמימון הלימודים האקדמיים של ילדיה. מזג האוויר באזור אֶפְשֶׁר לה להשתמש במדשאות הקיבוץ כדי לאכול שם יחד עם בני משפחתה:

המטבח שלנו קטן. יש לנו דלפק ארוך וצר שאנחנו משתמשים בו לארוחת בוקר. הילדים שלי גדולים ואני מממנת להם את הלימודים. זה נראה לי טיפשי להשקיע הרבה בבית. חם כאן כל השנה. שמת י שולחן גדול על הדשא וכשכולנו בבית אנחנו אוכלים שם.

בעוד האכילה בחדר האוכל נועדה במקורה לשחרר את הנשים מעול הבישול הפרטי ולאפשר להן לתרום לקולקטיב, הרי שהבחירה לא לאכול בחדר האוכל, בטרם נסגר, מעידה על ירידה

בחשיבות המחויבות לקהילה ועל עלייה בחשיבותן של המשפחות בקיבוץ וצורכייהן הפרטיקולריים. שינוי זה גם אפשר לחברים להפוך לצרכנים פעילים, כאלה שמערך שיקולים חברתי, כלכלי ורגשי מכוון את רכישותיהם. הנשים פירשו את ההרשאה לקחת חלק בתרבות הצרכנית כפיצוי על שנים שבהן בעלות פרטית על רכוש נתפשה בקיבוץ כלא לגיטימית, וכמאפשרת להם מרחב ביטוי אישי, המסייע להן לפתח פרקטיקות אימהיות.

ההצטרפות לתרבות הצריכה וגילוי ההנאה שבצרכנות חשפו את חברי הקיבוץ לחישוביות (calculability), רכיב מרכזי בחיי משפחות עירוניות. פעולות כגון תכנון תקציב משפחתי, קניית מזון, תכנון ארוחות ובישול הפכו למעשים שבשגרה. כך למשל משפחות בקיבוץ נדרשו להחליט מי יערוך את הקניות, מי יתכנן את התפריט היומי או השבועי, מי ישל ומתי. החלטות אלו הן פרקטיות ואידיאולוגיות כאחד. מוסי רוזנבוים, טל שביט ואמיר שהם (Rosenboim, Shavit & Shoham, 2010) מצאו שההתנהלות הכספית הקולקטיבית של הקיבוץ צמצמה את הידע הפיננסי של חבריו ואת האפשרויות שלהם להתנסות בפעילויות כלכליות. כתוצאה מכך חברי קיבוץ התגלו כמי שנטלו סיכונים כלכליים רבים יותר וכמי שהעריכו יתר על המידה את רשת הביטחון הכלכלית שהחברה הקיבוצית פרסה להם. לטענת החוקרים, למרות השינויים, חברי קיבוץ עדיין מקבלים החלטות פיננסיות כאילו הם חלק ממערכת כלכלית קיבוצית, אם כי פחות מאשר בעבר.

המרוויגנות העידו שבעקבות ההפרטה הן נאלצו ללמוד כיצד לנהל תקציב, להשוות מחירים בין רשתות המזון השונות ולנצל מבצעים ברשתות מזון גדולות. כיוון שגברים רבים, שנתפשים בעידן ההפרטה כמפרנסים העיקריים, עובדים מחוץ לקיבוץ ולא פעם בקרבת מרכזי קניות גדולים, הם לקחו על עצמם את מלאכת הקניות. רתם, מורה ואם לשלושה מקיבוץ "נגב", אומרת:

אני מבשלת ובעלי עושה קניות. פעם בשבוע אני עושה רשימה של כל מה שאנחנו צריכים והוא מוחק דברים. אחרת לא היינו מסתדרים כלכלית. קשה ללמוד להתנהל עם משכורת. אנחנו משתדלים לא לחרוג מן התקציב שקבענו, אבל בדרך כלל אנחנו לא עומדים בזה.

חששם של רתם ובעלה לחרוג מגבולות התקציב שקבעו לעצמם, אופייני למשפחות רבות בקיבוץ. בהעדר מודלים של התנהלות כלכלית המוכרים עוד מתקופת הילדות, חברי קיבוץ נדרשו בבגרותם, עם הפיכתם לצרכנים פעילים, להכיר בנחיצותה של החישוביות. נעמי, עורכת לשונית מקיבוץ "בקעה", אשר הצביעה נגד ההפרטה, אומרת:

בקיבוץ הישן לא היינו צריכים לחשוב על כסף. הכסף היה משהו קצת ערטילאי שדאגו לו ברמה הקיבוצית. לא היה לי מושג עד כמה זה מסובך לחשב ולנהל תקציב. זה היה עניין של ניסוי וטעייה, בעיקר טעייה, וטעויות חוזרות ונשנות. לקח לנו בערך שנה עד שמצאנו חנויות זולות יחסית ועד שהיה לנו ברור כמה כסף אנחנו צריכים בשביל אוכל.

בעלה של רתם התגלה כצרכן נבון, ונעמי ובעלה למדו "לצרוך בתבונה". מרואיינות אחרות דיווחו שבעליהן רוכשים מוצרים שאינם עונים על צורכי המשפחה ועליהן לשים להם סייגים. אלה, אחראית חדר ניתוח ואם לשלושה מקיבוץ "גליל", מספרת שיש לה הסכם עם בעלה שלפיו הוא מצלצל אליה כדי להיוועץ בה בטרם יקנה משהו שאינו מופיע ברשימת הקניות. כך הם מצליחים לא לחרוג מן הסכום שהקציבו לעצמם לקניית מזון. נילי, בעלת בית קפה, גם היא מ"גליל", מוסיפה:

יוסי קונה בסופרמרקט ליד מקום העבודה שלו שהוא באופן משמעותי זול יותר מאלו שבסביבה. בהתחלה הוא היה מוציא הון על אוכל ואחרי יומיים לא נשאר לנו מה לאכול. אז הבנתי שהוא קונה מה שמתחשק לו, ולא מה שאנחנו באמת צריכים.

נועה, תכשיטנית, אם לשניים מקיבוץ "שרון", אומרת:

חברה מתל אביב הציעה שנעבור על המקרר ועל המזווה, נרשום את מה שחסר וניצמד לרשימה. היא סיפרה לי שזה עזר לה להוריד את ההוצאות על אוכל. מהרגע שהתחלנו לעשות את זה ההוצאות שלנו ירדו. זה היה מדהים לראות את זה.

מן הדיון עולה שחלוקת העבודה המגדרית שאפיינה את הקיבוץ מראשית דרכו, שבה ומשועתקת בספירה הפרטית. לא זו בלבד שנשים תבעו את הזכות לכונן מרחב פרטי שבו יש לקהילה השפעה מועטה, אלא שהגברים נשלחו לפרנס במרחב הציבורי. מטלות הבית הקשורות במזון חולקו לפי קווים מגדריים: החישוביות וניהול התקציב הפכו לפרויקטים משפחתיים המבוצעים על ידי גברים ונשים, בעוד שהקניות המבוצעות במרחב הציבורי הפכו למלאכה גברית, והבישול לאחריות הנשים. תכנון הארוחות, לעומת זאת, נעשה על ידי כל בני המשפחה במשותף. לנשים חשוב שהילדים יטביעו חותמם על הארוחות המשפחתיות.

בניגוד להתנסותן בילדותן בבית הילדים, שם הן חויבו לסיים את כל המזון שהוגש להן, מבלי להתחשב בטעמן האישי, חשות הנשים עצמן כבנות מזל על שיש באפשרותן להכין לילדיהן אוכל שהם אוהבים ולסייע להם לפתח טעם אישי. חווי, מורה מקיבוץ "נגב" אומרת: "אני, בעיקרון, לא עושה עניין מאוכל. אני מכינה רק מה שאני יודעת שהילדים יאכלו". שגית, מורה לחינוך גופני מקיבוץ "גליל", מוסיפה: "מה הרעיון להכין משהו שאף אחד לא אוהב? יש דברים שעד היום אני לא מסוגלת להכניס לפה כי הכריחו אותי לאכול אותם. אני בחיים לא אעשה את זה לילדים שלי".

בהחלטתן לאפשר לילדיהן לפתח טעם אישי במזון, דור האימהות הנוכחי מאפשר לעצמו לעבור תיקון של חוויות ילדות לא נעימות הקשורות במזון. ההחלטה לשתף את הילדים בתכנון הארוחות מבטאת אוטונומיה הורית ואף שבה ומחזקת אותה. הבישול וההאכלה לא מהווים אמצעים למיסוד סמכות הורית אלא דרך לפתח דיאלוג בין חברי המשפחה, דיאלוג המושתת על שוויוניות, שתכליתו לסייע לילדים לפתח טעם אישי במזון. באמצעות למידת ההעדפות

הקולינריות של הילדים, האם מקבלת מגוון רעיונות, מעשירה את טווח האפשרויות באשר לתכולת הארוחה המשפחתית, ומבססת את היחסים בין בני המשפחה על כבוד הדדי.

"אנחנו יותר משפחה עכשיו משהיינו קודם"

השינויים שחלו בחברה הקיבוצית, לרבות שיוך דירות לחברים, אפשרו לאחרונים לבנות מטבח ביתי מצויד ומותאם לבישול ביתי יומיומי. כך התעצבה לה דרך נוספת המאפשרת לנשים לחוות ולהבנות פרקטיקות אימהיות. באמצעות הבישול והאכילה במסגרת המשפחתית הביתית, הנשים פיתחו תובנות ייחודיות באשר למהי הורות טובה – כמו למשל פיקוח על המזון שילדיהן צורכים. נוסף על כך, הכלת הבישול בסך המטלות היומיות עורר אצל המרואיינות צורך לאתר ולאורר את שורשיהן הקולינריים, גם אם היו דלים, ולהגדיר מחדש את יחסייהן עם אימהותיהן ונשים מבוגרות אחרות במשפחתן המורחבת כיחסים שכללו גם האכלה. כך הן שבו וחזקו את מעמדן כסוכנות משמעותיות ופעילות בעיצוב המשפחות בקיבוץ החדש.

הצורך להאכיל מדי יום את הילדים והחוויה שנלוותה למלאכת הבישול והאכילה בצוותא, עוררו אצל הנשים תהיות על עצם הוויתור שעשו אימהותיהן, שגידלו אותן במסגרת שהגבילה את יכולתן לפתח קשר אם-בת באמצעות אוכל. רות, מורה לחינוך מיוחד מ"בקעה", נשואה לאדם שהגיע לקיבוץ במסגרת גרעין נח"ל. היא גידלה ארבעה מבין חמשת ילדיה בחדר האוכל הקיבוצי:

לקח לנו, כחברה, יותר מדי זמן להודות בצורך שלנו להאכיל את הילדים שלנו. הצורך הזה הרבה יותר חזק משהקיבוץ מוכן להודות. דור ההורים שלי התעלם מזה. רק בזמן גידול הילד החמישי, שגידלתי בבית, הצלחתי להודות שזה חסר לי עם האחרים.

הבישול עבור המשפחות והאכילה בבית וביחד מפצים, לטענת רות, לא רק על השנים שבהן הנשים בקיבוצים נדרשו, ברמה הפורמלית, להתכחש לרצון ולצורך להאכיל את ילדיהן גם לאחר שלב ההנקה. היא מבחינה בין בנות דורה לבין הדור של אמה באמצעות השוני במקום שניתן להאכלה ולאכילה המשותפת במשפחות בקיבוץ. בעוד שהדור של אמה קיבל את החינוך המשותף – גם אם בהסתייגות – כחלק ממחויבות אידיאולוגית, הרי שלבנות דורה של רות התאפשר להמיר את המחויבות לקולקטיב במחויבות מוצהרת למשפחה הפרטית.

הדס, גרפיקאית ואם לשלושה מ"שרון", החלה לבשל בשנים שמשפחתה חיה מחוץ לקיבוץ. מששבו למשק, היא סירבה "לתת את הילדים לקיבוץ":

בעלי היה איש צבא קבע. כשהוא הוצב באילת בשנות התשעים, הצטרפנו אליו כדי לחסוך לו את הנסיעות הארוכות. עד היום אני לא מבינה למה חזרנו לקיבוץ. לא ממש רצינו. כשחזרנו, היה לי ברור שהילדים לא חוזרים לבית הילדים ולא לחדר האוכל. אנחנו אוכלים בבית.

משהתנסתה הדס בחיי משפחה מחוץ לקיבוץ, שכללו בישול יומיומי ואכילה בבית במסגרת המשפחה, היא הבינה עד כמה הללו חיוניים עבורה ליצירת התא המשפחתי. האכילה בבית מאפשרת לה להביע התנגדות לדברים אשר חדר האוכל מסמל עבורה: העברת תפקידי האם לקהילה והתערבות בחיי המשפחות. מכאן, אף שהבישול היומיומי הוסיף לה מטלה נוספת שיש לבצע, היא ונשים אחרות פירשו את העיסוק במזון כצעד פרוגרסיבי המאפשר שחרור נוסף מהפיקוח של הקהילה על המשפחות, ודרך לזכות באוטונומיה אישית.

היכן למדו הנשים לבשל? מי היוותה עבורן מודל של אם מבשלת? כיצד הן למדו לכלול את הבישול בעשייה היומיומית שלהן? איך הוא סייע למנף את המשפחות? במסגרת החינוך הקיבוצי השתתפו הילדים בשיעורי כלכלת בית במטרה להכשיר אותם לבשל עבור הקהילה. רות הייתה המרואיינת היחידה שטענה שהשיעורים סייעו לרכישת המיומנות של בישול ביתי: "למדנו לבשל, לתכנן תפריט, לעשות שימוש מרבי במרכיבים. בית הספר הכשיר אותנו להיות פרודוקטיביים. אנחנו יכולות להשתמש בידע הזה". בניגוד לרות, המרואיינות האחרות סבורות שהשיעורים בכלכלת בית לא הכשירו אותן לבשל בבית. עמליה, מנהלת משאבי אנוש ואם לחמישה מ"בקעה", אומרת:

כולנו מכינות שניצלים, פסטה, קציצות או עוף בתנור, אבל לא למדנו להכין את זה בשיעורי כלכלת בית. אף אחת לא מכינה קציצות דגים. אכלנו את זה כל הזמן בבית הילדים ואף אחד לא סבל את זה. חוץ מזה, נחלק כל מתכון לשבע מאות?

ואילו עדנה, מנהלת משתלה ואם לשלושה מ"גליל", מוסיפה: "אני לא יכולה אפילו לחשוב על הרעיון שנשים מבשלות בבית על פי המתכונים מכלכלת בית. זה מעלה זיכרונות רעים". מרבית המרואיינות הבחינו אפוא בין הידע הקולינרי הביתי לבין הידע הקולינרי הקיבוצי. הן נמנעות מלהשתמש בידע הקיבוצי בבתיהן מפני שהוא מסמל עבורן את הקיבוץ הקלאסי, זה שהגביל את יכולתן לגדול עם אם מבשלת ומאכילה, המכבדת את העדפותיו של ילדה. לעומת זאת, הידע הקולינרי הביתי נתפש כמשחרר מהפיקוח הקהילתי וכזירה להבעת רגש, כמו גם הזדמנות לרכישת ידע קולינרי חדש. כמו כן, הצורך לייצר מאגר ידע קולינרי ביתי אפשר לנשים להיזכר במסורת הקולינרית אשר הן עצמן גדלו עליה. הזיכרונות של אם מבשלת וקיומן של ארוחות משפחתיות, ללא כל קשר לתדירותן, הפכו נדבך מעצב בזהותן כאימהות מבשלות. חווי, למשל, נעזרה במתכונים של אמה ואחותיה כדי להכין מאכלים תימניים מסורתיים. נטלי, אם לשלושה מ"נגב", שהגיעה לקיבוץ במסגרת גרעין נח"ל, נסמכת גם היא על מתכונים של אמה המנוחה ונעזרת במחברת המתכונים שלה: "ירשתי את מחברת המתכונים מאמא ואני משתמשת בה המון. הבישול שלי מזכיר לכולם את אמא שלי. זה משאיר אותה קרובה אלינו. היא הייתה בשלנית נהדרת והופכת אותי לבשלנית טובה".

נטלי וחווי, שגדלו מחוץ לקיבוץ, מסתמכות על הידע הקולינרי של אימהותיהן כעל מאגר מידע פרקטי ורגשי, המקנה להן כלים להפוך לאימהות טובות. קל להן לגייס את הידע ולהפכו

נדבך בזהותן כמבשלות ביתיות וכאימהות. המתכונים של האם מאפשרים להן גם לקשר בין ילדיהן לבין משפחתם המורחבת ושורשיה הקולניריים. גם מרואיינות שגדלו בקיבוץ ואכלו בילדותן ובבגרותן באופן קבוע בחדר האוכל, בחרו להעלות זיכרונות של ארוחות ביתיות מתקופת ילדותן. אומרת נילי, אם לשניים מ"בקעה": "אני זוכרת שאמא שלי מאוד לא אהבה שאכלנו בחדר האוכל. היא התעקשה שנאכל בבית בשבתות. היא לקחה מוצרים מן המטבח [של הקיבוץ] ובישלה בבית". ואילו אירית, מעצבת גרפית מ"גליל", נזכרת:

באיזשהו שלב אמא שלי החליטה שנאכל באופן קבוע ארוחת ערב במוצאי שבת בבית. אחר כך הפסקנו לאכול בחדר האוכל בשבתות. כמובן שהשלב הבא היה לאכול ארוחות ערב פעמיים או שלוש במהלך השבוע בבית. כשהייתי בתיכון כבר חזרתי מבית הספר הביתה בצהריים ואכלתי בבית.

נשים שנישאו לגברים שגדלו בעיר והגיעו לקיבוץ בבגרותם, נעזרו גם במשפחות בעליהן כדי ללמוד לבשל ולטפח תרבות של ארוחות משפחתיות. יעל, אם לשניים מ"שרון" העוסקת ברכיבה טיפולית ומשאירה את מלאכת הבישול לבעלה, אומרת: "את מעט הדברים שאני יודעת להכין, למדתי תוך כדי התבוננות בבעלי ובחמותי. בעלי מכין אוכל עיראקי והילדים מתים על זה. הוא עושה את רוב הבישולים. אני מבשלת רק כשאין ברירה". גם הדס פנתה לחמותה:

אמא שלי לא יודעת לבשל. היא לקחה קורס בישול כשחדר האוכל נסגר. חמותי גרה קרוב אלינו. תמיד נסענו אליה לארוחות שבת עם המשפחה המורחבת. זה הקסים אותי. היא הייתה עורכת שולחן ענק והיינו יושבים סביבו שעות. אוכלים, מדברים, צוחקים. כל מה שאני יודעת זה ממנה.

באמצעות ההיזכרות בארוחות משפחתיות מתקופת ילדותן, באמותיהן המבשלות ובאופן בו אפשרו הארוחות טוויית קשרים עם המשפחה המורחבת, המרואיינות חשפו בפני ילדיהן לא רק את המסורת הקולנירית שממנה באו. הנשים שגדלו בקיבוץ מייצרות ומשחזרות רפרטואר של זיכרונות קולניריים ושזורות אותו במאגר זיכרונות רגשיים – אמיתיים או דמיוניים. הזיכרונות האלו מעגנים את הבישול הביתי בתוך הקשר אישי, משפחתי ורגשי, מייצרים מאגר ידע קולנירי שיעבור לילדים ומחזקים את הקשר שבין העיסוק במזון לבין הגדרת מהות האימהות. השינויים בקיבוץ וסגירתו של חדר האוכל הפיחו אפוא חיים בזיכרונות וסייעו לנשים לגבש תפישות משל עצמן ביחס לבישול, האימהות והקשר ביניהם.

היכולת לבטא אהבה באמצעות בישול הגבירה גם את המעורבות ההורית בחיי הילדים וחיזקה את הסמכות ההורית. כך למשל מרואיינות סיפרו שהאכילה בבית שיפרה את תזונת הילדים, וזו הפכה מאוזנת יותר. רונית, מהגרת יהודיה מאירופה, שהצטרפה לקיבוץ "נגב" לפני כ-25 שנה, סיפרה כי מאז ומתמיד בתה האמצעית סבלה מתת-משקל קל, ואילו בתה הצעירה הייתה בעלת מבנה גוף מלא. השינוי סייע לה לפקח על תזונתן: "עכשיו אני יכולה להשגיח על מה שהן אוכלות. כשהן אכלו בבית-הילדים או בחדר האוכל אף פעם לא ידעתי מה

הן אוכלות". זוהר, פיזיותרפיסטית, שותפה לתחושותיה של רונית: "עכשיו אני יכולה להשגיח עליהם [על הילדים] ולהבטיח שהתזונה שלהם נכונה. למשל, חתכנו בכל הקשור לג'אנק פוד שהם אכלו קודם".

הארוחות בבית העניקו הזדמנות לנשים ללמוד על חיי היומיום של ילדיהן. חלקן גילו, לטענתן, כמה מעט הן ידעו על העובר על ילדיהן במהלך היום. רחל, אדריכלית גנים, אם לארבעה ילדים מ"בקעה", חשה שלא הייתה עבורם "אמא אמיתית":

כשאני חושבת על כל הזמן הזה שאכלנו בחדר האוכל, נדמה לי שאף פעם לא היינו ממש ביחד. אני יודעת שאני מגזימה והיו לנו את הרגעים המשפחתיים שלנו, ובכל זאת זה מרגיש לי כאילו כל אחד מאיתנו חי את חייו ולא הייתי אמא אמיתית.

כשניסיתי להבין מהי "אמא אמיתית", רחל משכה בכתפיה ואמרה: "את יודעת, מישהי שיודעת מה קורה בחיים של הילדים שלה, שיודעת מה הם אוכלים". שירלי, הגנת מ"בקעה", הרחיבה בנושא זה:

אני כל כך אוהבת את המפגשים שלנו סביב שולחן האוכל. זה לא תמיד ארוחה מאורגנת. מי שמגיע הביתה מאוחר לוקח לעצמו משהו לאכול, אבל אני תמיד אשב איתו כדי שנוכל לדבר. אני מקשיבה להם, אני יודעת מה עבר עליהם במהלך היום. בסופי שבוע אנחנו אוכלים יחד, וזה שינוי עצום בהשוואה לארוחות בחדר האוכל. אז בקושי ידעתי מה קורה איתם.

הארוחות הביתיות והחוויה ההורית שהן מעניקות, גורמות לנשים להביע בגלוי ביקורת על השנים שבהן ציפו מהן לאכול עם ילדיהן בחדר האוכל. הביקורת, המלווה במידה של האשמה עצמית על שלא היו "אימהות אמיתיות", מצביעה גם על השמחה שהן חשות לנוכח ההרשאה שניתנה להן לפתח ולטפח פרקטיקות אימהיות, השונות מאלו שאפיינו את אמהותיהן. לצד ההכרה ברחף לאימהות אישית, במקום גיוס כישורי האימהות לצורכי הקהילה, האכילה בצוותא הופכת, לדעתן, את המשפחות בקיבוץ למשפחתיות יותר אף מאלו העירוניות שבהן בני המשפחה ממעטים להיפגש לארוחות משפחתיות על בסיס יומי. חווי חשה שאנחנו יותר משפחה עכשיו משהיינו קודם. קורה שאנחנו נשארים סביב השולחן ומדברים במשך שעות. אני לא זוכרת שעשינו את זה בחדר האוכל". נטלי הוסיפה שארוחות משפחתיות משפרות את מערכות היחסים בין הילדים במשפחות: "אני רואה את הבנים שלי הופכים לאחים. הארוחות בבית, זה שינה להם את החיים". ואילו שגית טענה ש"אני רואה את הילדים שלי יותר מאשר אחותי, המתגוררת בחיפה, רואה את הילדים שלה. היא מקנאה בי כי אני כל כך מעורבת בחיים שלהם".

הארוחה היומית במסגרת המשפחה מחזקת את הקשרים בתוך המשפחה ומאפשרת לבני משפחה לבלות יחד, והיא גם אבן דרך בהפיכת הקיבוץ לחברה עם אוריינטציה משפחתית. נוסף על כך, הארוחות המשפחתיות בבית מולידות ריטואלים ומסורות משפחתיות המחליפים מסורות כלל-קיבוציות, כנאמר על ידי רתם: "אנחנו לא רק אוכלים בארוחות המשפחתיות.

לעתים קרובות אנחנו יושבים סביב השולחן ושרים, בעיקר בלילות שבת. כל אחד מספר לאחרים על משהו טוב שקרה לו במהלך השבוע ואנחנו מדברים על זה". הנשים דיווחו שמאז ומתמיד היו בקיבוץ משפחות מאוחדות ולצדן משפחות שלא פעלו כמשפחה. העתקת האחריות לשירותי ההסעדה מן הקולקטיב אל המשפחה חיזקה את מגמת המשפחתיות בקרב המשפחות שבהן שררו יחסי קרבה. במקביל, המעבר הממוסד לבישול ואכילה בבית חייב משפחות שחבריהן לא היו קרובים זה לזה להתחיל לאכול יחד וללמוד להיות משפחה. הדס סבורה שמי שרצו יכלו לפתח קשרי משפחה חמים גם בקיבוץ הקלאסי, ולהפך:

תמיד היו משפחות שהיו קרובות ואכלו יחד ומשפחות שאף פעם לא ישבו יחד. הילדים ישבו עם חברים בזמן הארוחות בחדר האוכל, ולפעמים אפילו ההורים ישבו לחוד. כשסגרנו את חדר האוכל אנשים דיברו על התקרבות בין חברי משפחה. אנשים היו צריכים ללמוד להיות הורים ולהיות משפחה.

טלי, מורה לחינוך מיוחד מ"גליל", מחזקת טענה זו: "הארוחות המשפחתיות בבית לא ממש שינו אותנו. תמיד אכלנו יחד בחדר האוכל וכולם ידעו שיש לנו את השולחן שלנו. אבל בשביל כמה משפחות זו הייתה התנסות חדשה".

סגירתו של חדר האוכל כחלק מתהליך הליברליזציה שהוביל להפרטת השירותים ולהעברתם מאחריות הקולקטיב לתחום הפרט, אפשרה לנשים להשלים תהליך שהובילו נשים לאורך כל שנות קיומו של הקיבוץ. לאחר ניסיון מהוסס ורווי במחירים אישיים לחזק את זהותן כאימהות, החלו הנשים לתבוע את זכותן להיות אימהות לילדיהן. הן גייסו את העיסוק היומיומי במזון כדי לפתח סגנון אימהי, לגלות יותר מעורבות בחיי ילדיהן ולטפח תרבות משפחתית המזכירה סגנון חיים עירוני. הן חשות מוטבות מן ההרשאה החברתית לטפח בגלוי את משפחתן ולתת ביטוי לתחושותיהן האימהיות.

סיכום

המאמר התמקד באופן שבו השתמשו נשים בקיבוץ בבישול ובהאכלה כדי לגבש ולעצב פרקטיקות אימהיות ואוטונומיה הורית. סגירתו של חדר האוכל הקיבוצי, תוצר של תהליכים חברתיים וכלכליים שחלו בקיבוץ, הייתה השלב האחרון בהחזרת הבישול, ההאכלה והאכילה למשפחות. בדומה לנשים בקיבוץ הקלאסי, שתבעו לעצמן עם השנים תפקידים נשיים מסורתיים כחלק מהשאיפה לאוטונומיה אישית והורית, הנשים בקיבוץ החדש ניכסו לעצמן פעילויות הקשורות במזון כדי לחזק את מעמדן כסוכנות פעילות, ולהפוך את המשפחה בקיבוץ למוסד אוטונומי בקהילה. הן שזרו את העיסוק היומיומי במזון במחויבות אימהית והשתמשו בכך כדי לחזק את הקשר בינן לבין ילדיהן, כמו גם לפתח תפישה אישית של אימהות.

ההחלטה לאכול בבית במסגרת משפחתית, שהתקבלה עוד בטרם נסגר חדר האוכל, נבעה מן הקושי שחוו אימהות לתאם בין מחויבותן המקצועית לבין מחויבותן ההורית. המעבר לבישול

ולאכילה בבית אפשר לנשים לזהות את הצרכים התזונתיים של ילדיהן, להיענות להם ולסייע לילדים לפתח טעם אישי באוכל. הן פירשו את היכולת לסייע לילדים לפתח טעם קולינרי כאינדיקציה להורות טובה ומכבדת. כך הפך הבישול היומיומי לאמצעי להבעת אהבה ומחויבות של האימהות למשפחתן ולטיפוח מערכת יחסים קרובה יותר. הבישול אפשר לנשים לאוורר את המסורת הקולינרית שעליה הן גדלו ולהכיל בה גם זיכרונות של אם מבשלת, ללא קשר לתדירות שבה בישלה בפועל. כך הן הגדירו מחדש את יחסיהן עם אימהותיהן ועם נשים מבוגרות אחרות במשפחתן המורחבת, ומיקמו את הידע הקולינרי שרכשו בהקשר משפחתי רחב יותר.

אף שהמחקר מתמקד רק בפרקטיקות קולינריות המאפיינות את השינויים בקיבוץ, הממצאים תומכים בטענתם של אליעזר בן-דפאל ומנחם טופל (2010) כי אורח החיים בקיבוץ הופך דומה יותר מבעבר לאורח החיים מחוצה לו. כניסתן של משפחות קיבוציות לתוך נבכי הכלכלה הקפיטליסטית והפיכתן לצרכניות פעילות הגבירה את הדמיון בינן לבין המשפחות העירוניות. בקיבוץ המופרט התמסדו חלוקת עבודה מגדרית ותרבות צרכנית, שהעניקו למשפחות לא רק תחושת שליטה וסיפוק, אלא גם תחושת שייכות למעמד הבינוני. עם זאת, בעוד שפעילויות הקשורות במזון מועברות במעמד הבינוני העירוני אל מחוץ למעגלים המשפחתיים, הרי שבקיבוץ הן שבו להתבצע במשפחות. דבריה של דפנה, בת קיבוץ "גליל" ואם לשני ילדים בוגרים, ממובילי הפרטה בקיבוץ ומי שהשינויים שהקיבוץ עבר אפשרו לה לפתח קריירה מרשימה, מדגימים את שביעות רצונן של נשים בקיבוץ מן התהליכים שחלו בו, בד בבד עם צביטה קטנה בלב שאותם תהליכים הותירו אצלן:

אני יודעת שלא היה כל כך נורא בחדר האוכל, וזה לא שלא הייתה לנו משפחה. לפעמים אני מתגעגעת: לאווירה, למפגש עם אנשים שאני אוהבת, וגם עם אלו שאני לא אוהבת. היום אני פחות יודעת מה קורה בקיבוץ וגם לא תמיד בא לי לבשל. בכל זאת, לא הייתי חוזרת אחורה. בעוד כמה שנים תהיה נוסטלגיה למה שהיה ואולי כקוריוז יחזרו לאכול שם פעם בשבוע. אבל זה עדיף על מה שהיה. אני מרגישה שהרווחתי משפחה. אני לא מוותרת על זה.

רשימת מקורות

- אברהמי, ארזה ודר, יחזקאל (2009). מעשיות יותר מהגברים: העדפות השכלה של נשים בקיבוץ המשתנה. בתוך: סילביה פוגל-ביז'אווי (עורכת), **באות משתיקה: נשים, קיבוץ ושינוי חברתי** (עמ' 162-181). רמת אפעל: יד טבנקין; בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- אסם, גבי והרץ-לזרוביץ, רחל (2009). מלכה האס – אחת "משלוש אמהות החינוך הקיבוצי": בין הדרה להכרה. בתוך: סילביה פוגל-ביז'אווי (עורכת), **באות משתיקה: נשים, קיבוץ ושינוי חברתי** (עמ' 98-125). רמת אפעל: יד טבנקין; בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- בן-דפאל, אליעזר ווייטמן, סשה (1986). נשים וצמיחתה מחדש של המשפחה בקיבוץ. **מגמות**, (3), 306-320.

בן-רפאל, אליעזר וטופל, מנחם (2010). קיבוץ שונה ומשתנה: תהליכי התחדשות מאז שנות השמונים. בתוך: אביבה חלמיש וצבי צמרת (עורכים), **הקיבוץ: מאה השנים הראשונות** (עמ' 329-344). ירושלים: יד בן-צבי; גבעת חביבה: יד יערי; רמת אפעל: יד טבנקין.

בר-און, יערה (2004). המשפחה בקיבוץ. בתוך: אביעד קליינברג, (עורך), **על אהבת אם ועל מורא אב: מבט אחר על המשפחה** (עמ' 20-79). ירושלים: כתר; אוניברסיטת תל-אביב.

גזית-חורב, נעמה (2009). "נחיה ונראה": מוסד המשפחה בקיבוץ קריית ענבים בתקופה של חוסר ודאות. בתוך: סילביה פוגל-ביז'אווי (עורכת), **באות משתיקה: נשים, קיבוץ ושינוי חברתי** (עמ' 235-254). רמת אפעל: יד טבנקין; בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

דרור, יובל (2009). ייצוגן החסר של הנשים בתולדות החינוך הקיבוצי. בתוך: סילביה פוגל-ביז'אווי (עורכת), **באות משתיקה: נשים, קיבוץ ושינוי חברתי** (עמ' 78-97). רמת אפעל: יד טבנקין; בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

טופל, מנחם (2009). השתנות הקיבוץ, טכנוקרטיה ומיגדר. בתוך: סילביה פוגל-ביז'אווי (עורכת), **באות משתיקה: נשים, קיבוץ ושינוי חברתי** (עמ' 129-146). רמת אפעל: יד טבנקין; בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

למדן, אראלה (2009). משתיקה לזעקה לדיבור: שלושה דורות של אימהות בקיבוץ. בתוך: סילביה פוגל-ביז'אווי (עורכת), **באות משתיקה: נשים, קיבוץ ושינוי חברתי** (עמ' 29-51). רמת אפעל: יד טבנקין; בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

פוגל-ביז'אווי, סילביה (עורכת). (2009). **באות משתיקה: נשים, קיבוץ ושינוי חברתי**. רמת אפעל: יד טבנקין; בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

פוגל-ביז'אווי, סילביה (2010). 'מרים ברץ לא גרה כאן יותר אבל נינותיה — כן': נשים במאה שנות קיבוץ. בתוך: אביבה חלמיש וצבי צמרת (עורכים), **הקיבוץ: מאה השנים הראשונות** (עמ' 147-166). ירושלים: יד בן-צבי; גבעת חביבה: יד יערי; רמת אפעל: יד טבנקין.

פלגי, מיכל (2009). מעמדן התעסוקתי של הנשים בקיבוץ בעידן השינויים. בתוך: סילביה פוגל-ביז'אווי (עורכת), **באות משתיקה: נשים, קיבוץ ושינוי חברתי** (עמ' 147-161). רמת אפעל: יד טבנקין; בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

קדם-חדר, נעמה (2009). גאולה, הדרה, הזרה: נשים יוצאות ארצות האיסלאם בקיבוץ הנגב בשנות החמישים. בתוך: סילביה פוגל-ביז'אווי (עורכת), **באות משתיקה: נשים, קיבוץ ושינוי חברתי** (עמ' 52-77). רמת אפעל: יד טבנקין; בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

שפר, יוסף ופוגל-ביז'אווי, סילביה (1992). המשפחה בקיבוץ. בתוך: **החברה הקיבוצית: שינוי והמשכיות** (יחידה 6, עמ' 1-67). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

Adar, Gila (2002). *The Catalyst Speeding Changes in the Kibbutz Family and in the Status of Kibbutz Women*. Haifa, Israel: University of Haifa Press. Retrieved July 31, 2011, from <http://research.haifa.ac.il/~kibbutz/pdf/urbanization.PDF>

Allen, Tammy D., Shockley, Kristen M. & Poteat, Laura F. (2008). Workplace Factors Associated with Family Dinner Behaviors. *Journal of Vocational Behavior*, 73(2), 336-342.

Allison, Anne. (1997). Japanese Mothers and Obentos: The Lunch-Box as Ideological State Apparatus. In: Carole Counihan & Penny van Esterik (Eds.), *Food and Culture: A Reader* (pp. 296-314). New York: Routledge.

Backett-Milburn, Kathryn C., Wills, Wendy J., Gregory, Susan & Lawton, Julia (2006). Making Sense of Eating, Weight and Risk in the Early Teenage Years: Views and Concerns of

- Parents in Poorer Socio-Economic Circumstances. *Social Science & Medicine*, 63(3), 624-635.
- Bahr Bugge, Annechen (2003, September). *Cooking – As Identity Work*. Paper presented at The 6th Conference of the European Sociological Association, Murcia, Spain.
- Bahr Bugge, Annechen & Almas, Reidar (2006). Domestic Dinner: Representations and Practices of a Proper Meal among Young Suburban Mothers. *Journal of Consumer Culture*, 6(2), 203-228.
- Belasco, Warren (2008). *Food: The Key Concepts*. Oxford, UK: Berg.
- Berg, Jennifer (2008). From the Big Bagel to the Big Roti? The Evolution of New York City's Jewish Food Icons. In: Annie Hauck-Lawson & Jonathan Deutsch (Eds.), *Gastropolis* (pp. 252-273). New York: Columbia University Press.
- Beyers, Leen (2008). Creating Home: Food, Ethnicity and Gender among Italians in Belgium since 1946. *Food, Culture & Society*, 11(1), 7-27.
- Blum-Kulka, Shoshana (1997). *Dinner Talk: Cultural Patterns of Sociability and Socialization in Family Discourse*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Brembeck, Helene (2005). Home to McDonald's: Upholding the Family Dinner with the Help of McDonald's. *Food, Culture & Society*, 8(2), 215-226.
- Brumark, Asa (2006). Non-Observance of Gricean Maxims in Family Dinner Table Conversation. *Journal of Pragmatics*, 38(8), 1206-1238.
- Buckser, Andrew (1999). Keeping Kosher: Eating and Social Identity among the Jews of Denmark. *Ethnology*, 38(3), 191-209.
- Burgess-Champoux, Teri L., Larson, Nicole I., Neumark-Sztainer, Dianne, Hannan, Peter J. & Story, Mary (2009). Are Family Meal Patterns Associated with Overall Diet Quality during the Transition from Early to Middle Adolescence? *Journal of Nutrition Education and Behavior*, 41(2), 79-86.
- Certeau, Michel de, Giard, Luce & Mayol, Pierre (1998). *The Practice of Everyday Life* (Trans. Timothy J. Tomasik). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Cwiertka, Katarzyna J. (2004). Western Food and the Making of the Japanese Nation State, 1872-1945. In: Marianne E. Lien & Brigitte Nerlich (Eds.), *The Politics of Food* (pp. 121-139). Oxford, UK: Berg.
- Davis, John A. (1995). Family Meals: A Thing of the Past. *Archives of Disease in Childhood*, 73(4), 356. Retrieved July 31, 2011, from <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1511329/?page=1>
- De Geer, Boel (2004). Don't Say it's Disgusting! *Journal of Pragmatics*, 36(9), 1705-1725.
- DeVault, Marjorie L. (1994). *Feeding the Family: The Social Organization of Caring as Gendered Work*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Federman, Mark Russ (2008). The Sole of a Store. In: Annie Hauck-Lawson & Jonathan Deutsch (Eds.), *Gastropolis* (pp. 174-194). New York: Columbia University Press.
- Fogiel-Bijaoui, Sylvie (2007). Women in the Kibbutz: The "Mixed Blessing" of Neo-Liberalism. *Nashim*, 13, 102-122

- Gorni, Yosef, Oved, Yaacov & Paz, Idit (Eds.). (1987). *Communal Life: An International Perspective*. Eyal, Israel: Yad Tabenkin; New Brunswick, NJ: Transaction Books.
- Gvion, Liora (2006). Cuisines of Poverty as Means of Empowerment: Arab Food in Israel. *Agriculture and Human Values*, 23(3), 299-312.
- Gvion, Liora (2009). Narrating Modernity and Tradition: The Case of Palestinian Food in Israel. *Identities*, 16(4), 391-413.
- Hauck-Lawson, Annie (1992). Hearing the Food Voice: An Epiphany for Researcher. *Digest*, 12(1-2), 26-27.
- Hess Ashkenazi, Maayan & Katz, Yossi (2009). From Cooperative to Renewed Kibbutz: The Case of Kibbutz 'Galil', Israel. *Middle Eastern Studies*, 45(4), 571-592.
- Jochowitz, Eve (2007). From Khatchapuri to Gefilte Fish: Dining Out and Spectacle in Russian Jewish New York. In: David Beriss & David Sutton (Eds.), *The Restaurants Book: Ethnographies of Where We Eat* (pp. 115-132). Oxford, UK: Berg.
- Katz, Ruth (2009). Intergenerational Family Relations and Life Satisfaction among Three Elderly Population Groups in Transition in the Israeli Multi-cultural Society. *Journal of Cross Cultural Gerontology*, 24(1), 77-91.
- Kendall, Shari (2006). "Honey, I'm Home!": Framing in Family Dinnertime. *Text & Talk*, 26(4-5), 411-441.
- Levine-Rasky, Cynthia & Ringrose, Jessica (2009). Theorizing Psychosocial Processes in Canadian, Middle-Class, Jewish Mothers' School Choice. *Journal of Education Policy*, 24(3), 255-269.
- Lieblich, Amia (2010). A Century of Childhood, Parenting, and Family Life in the Kibbutz. *Journal of Israeli History*, 29(1), 1-24.
- Mestdag, Inge & Vandeweyer, Jessie (2005). Where Has Family Time Gone? In Search of Joint Family Activities and the Role of the Family Meal in 1966 and 1999. *Journal of Family History*, 30(3), 304-323.
- Neumark-Sztainer, Dianne, Eisenberg, Marla E., Fulkerson, Jayne A., Story, Mary & Larson, Nicole I. (2008). Family Meals and Disordered Eating in Adolescents. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 162(1), 17-22. Retrieved July 31, 2011, from <http://archpedi.ama-assn.org/cgi/reprint/162/1/17.pdf>
- Ochs, Elinor & Taylor, Carolyn (1992). Family Narrative as Political Activity. *Discourse & Society*, 3(3), 301-340.
- Osterbacka, Eva & Zick, Cathleen (2009). Transition to Adulthood in Finland and the United States. *Social Indicators Research*, 93(1), 131-135.
- Palgi, Michal (1997). Women in the Changing World of the Kibbutz. *Women in Judaism*, 1(1), 1-15. Retrieved July 31, 2011, from <http://www.utoronto.ca/wjudaism/journal/vol1n1/v1n1palg.htm>
- Pilcher, Jeffrey M. (2002). Industrial Tortillas and Folkloric Pepsi: The Nutritional Consequences of Hybrid Cuisines in Mexico. In: Warren Belasco & Philip Scranton (Eds.), *Food Nations: Selling Taste in Consumers Societies* (pp. 222-239). New York: Routledge.

- Ray, Krishnendu (2004). *The Migrant's Table: Meals and Memories in Bengali-American Households*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Rosenboim, Mosi, Shavit, Tal & Shoham, Amir (2010). Financial Decision Making in Collective Society: A Field Test on Israeli Kibbutz Members and City Residents. *The Journal of Socio-Economics*, 39(1), 30-36.
- Rosner, Menachem (2000). Future Trends of the Kibbutz: An Assessment of Recent Changes. *The Institute for Study and Research of the Kibbutz*, 83. Retrieved July 31, 2011, from <http://research.haifa.ac.il/~kibbutz/pdf/trends.PDF>
- Scholefield, Lynne (2004). Bagels, Schnitzel and McDonald's: "Fuzzy Frontiers" of Jewish Identity in an English Jewish Secondary School. *British Journal of Religious Education*, 26(3), 237-248.
- Sen, Bisakha (2010). The Relationship Between Frequency of Family Dinner and Adolescent Problem Behaviors after Adjusting for other Family Characteristics. *Journal of Adolescence*, 33(1), 187-196.
- Short, Frances (2006). *Kitchen Secrets: The Meaning of Cooking in Everyday Life*. New York and Oxford, UK: Berg.
- Sterponi, Laura (2003). Account Episodes in Family Discourse: The Making of Morality in Everyday Interaction. *Discourse Studies*, 5(1), 79-100.
- Tiger, Lionel & Shepher, Joseph (1975). *Women in the Kibbutz*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Tryggvason, Marja-Terttu (2004). Comparison of Topic Organization in Finnish, Swedish-Finnish, and Swedish Family Discourse. *Discourse Processes*, 37(3), 225-248.
- Vallianatos, Helen & Raine, Kim (2008). Consuming Food and Constructing Identities among Arabic and South Asian Immigrant Women. *Food, Culture & Society*, 11(3), 355-373.